

ժամանակն է 1660—1662 թուականը: Զարանդանի ականքն սխալում է՝ զննելով 14-րդ դարում: «Ի Պատմառաց գրոց Արխատականի՝ երեսուն և երկու իմաստասիրական առարկությունքն ի Հատին է ի Հայ թարգմանութիւնն բրած է Ստեփաննոս Լեհացի ի չորսընտասներորդ դարում» (Թրգմ. Նախն. 322):

— Դարձեցու յիշած չորս գրքերից մեում է նկատողութեան առնել Հայելի Վարուցը, որի թարգմանութիւնը վերին յիշած պատճառներով մենք Յովսէպոսից (1660) յետոյ ենք համարում, բայց մեր Ա 2-ը գրում է իննելով նոյն իսկ այդ 1660 թուին, ուստի և այդ թուականից էլ ուշ չենք կարող զննել, ուրեմն մեզ մնում է ընդունել, որ Լեհացին 1660-ին աւարտելով Յովսէպոսը՝ թարգմանեց և Հայելին և նոյն իսկ այդ տարին ընդօրինակուած է մեր Ա 2-ը: Դժբաղդաբար Լեհացու ինքնագիր յիշատակարանը չունիք: Արդէն տեսանք որ Հայելին յիշում է Լեհացուց 1662-ին, Արխատագրու յիշատակարանում նոյն այդ 1662-ին յիշում է և Դարձեցուց: Յիշում է նաև 1673-ին Գ 2-ի յիշատակարանում, իրեւ թարգմանութիւն Լեհացու և վերջապէս Հայոց ՌՄԲ (=1753) թուին կամ փոքր ինչ յետոյ Մեսրոպ Գանձակեցուց այսպիսի՝ «Զգիրքս զայս (=Պատմառաց) թարգմանեաց մեզ Նիովացի Ստեփաննոս վարդապետն ի գահն սուրբ Էջմիածնի, ընդ օմին և զայլս՝ որ է Դիոնիսիոսն, Հոգեանն, Հայելի Վարուցն և ին» (Զ. № 536 Գեորգ. Յ. Էջ 165^ր, 164^ր, տես նաև Տաշ. Յուց. 958):

Վերապահելով ինձ մի այլ անգամ խօսիլ համառօտ Լեհացու միւս գրաւոր փաստանիւրի մասին և նրա կենսագրութեան վերաբերեալ՝ ինձ մատչելի՝ անգեկութիւնները ի մի ժողովել, այժմս մնում է ինձ որոշել Հայելու բնագրի լեզուի խնդիրը: Դարձեցուցին և Գ 2-ի յիշատակարանը, երկուսն էլ ժամանակակից Լեհացուն, վկայում են, որ թարգմանութիւնն եղել է լատին լեզուից, բայց ինքը Լեհացին ասում է Արխատագրու յիշատակարանում, որ թարգմանել է լինելով: «Եւ Հարանց Վարք, որ կոչի Հայելի Վարուց ի Լեհաց բարբառոյ ի հայ լեզու փո-

խորեցի»: Անշուշտ նախադասութիւն տալու է իւր՝ Լեհացու՝ վկայութեանը: Նրա միամիտ և օտար՝ մասնաորակա եւրոպական՝ լեզուների անձանթ ժամանակակիցները ամենայն դիւրութեամբ կարող էին չփոթել լատիներէնն ու լեհերէնը, կամ այս վերջինը համարել մի և նոյն լատիներէնի հետ: Այսպիսով զայիս ենք այն եզրակացութեան, որ Հայելի Վարուցը 1660-ին թարգմանուել է Ստ. Լեհացու ձեռքով Լեհերէնից:

Գալուստ Տէր Մկրտչեան
20 Յունիսի 1899.



ՔՆՆՈՒԹԻՒՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ

(Հարսնակոտրիւն) *

հ=h

Օր. հրաքննել՝ համարել. հսկանալ՝ հստկանալ, մրհննր՝ համար, վասն. հհոտհ՝ հնախ. մրհննի՝ մահակ. հուղնդ՝ ուղեղ և ին:

Սովորաբար կը համապատասխանէ դրաբարի հին. շատ անգամ կը յաւելատաւ. կը զրուի բառին սկզբը ձայնաւորներու վրայ (մէկ անգամ ալ սրբիւրհիւր՝ սերկելի բառին մէջ): Երկու գէպքի մէջ զրուած է դրաբարի և և իս ձայններուն տեղ. մէկ բանի ուսումնական բառերու մէջ ալ յի տեղ:

չյ=թեթե ch

Այս ձայնը կը պատահէ միմեայն մէկ անգամ, այն է բրիլյանի՝ արեգակ բառին մէջ, որ կ'ըսուի նաև բրիլյակ. համապատասխան է առօր գին և կը հնչուի գերմաներէնի ich բառին ch-ին պէս:

ձ=ձշ

Իս. Գ. Գ (ինչպէս նաև չ) ձայններուն նման՝ դրաբարի անհետացող ձայներէն մին է, որ կը ձգաի հետզհետէ ծի վերածուելու: Այս փոփոխութեան առ այժմ աղատ մնացած, ինչպէս և

մ պարունակող ուրիշ բառերու ամբողջական ցուցակն է հետևեալը.

Անձուդ՝ ածուխ. աննստիսմ կամ աննստում՝ անասառած. Աստվածանման՝ Աստուածածին. պրիմմ՝ բրինձ. կյրնմմ՝ ցակ՝ դանձանակ. կինն՝ գինն. բանձր՝ հմ. խմնմի՝ խանձել. խրնձրնմ՝ համ՝ խանձրահամ. խնձկոր՝ խնձոր. հոնն կամ հոնն՝ հունձք. հնձի՝ հնձել. փոխնն՝ փոխնիք. ասնն՝ հմ. պրպննմի՝ պապանձել. պրկնն՝ պրկնն. պրկննձի՝ պրկննձելն աման. խալկին:

Ասոնց մէջ մ յառաջ կուգայ գրաբարի ծ, մ, որ ձայներէն:

ղ=għ

Օր. դարկիլ՝ ուզարկել. սկոդն՝ կաղին. հուդնի կամ հրդոդ՝ ուղեղ. ծրծմ՝ դի՝ ծիծաղել և լն:

Այս ձայնը կը համապատասխանէ գրաբարի դ-ին. երկու օրինակի մէջ գրաբարի հգ, ևկ խումբէն կը ծագի. այս օրինակներն են ցղնի՝ ցնկնել. կնկնի՝ կանգնել: Գրաբարի անոխ և սանդուխ բառերուն զէմ (որոնք կրնան նաև դով գրուիլ) Ղարաբաղի բարբառն ունի անձուդ, աննդուդ: Իսկ ինն անձանօթ է Ղրբ. կծկղն՝ ճկոյթ (Թաղոս դիւղի բարբառով՝ ձկկը) և դրդանն՝ կռճիկ (աճառ, հրճհրճուի, խաղճախուղճ) բառերուն ծագումը:

Գրաբարի մէջ ձայնաւորով մը և յաջորդական դով սկսող բառերը կորսնցնելով իրենց նախատառ ձայնաւորը, Ղարաբաղի բարբառին մէջ դով սկսող բառերու ստուար թիւ մը կը կազմեն:

ժ=tch

Գրաբարի ձ և չ ձայններուն կը համապատասխանէ. օր. անկաս՝ հմ. անն՝ ճանճ. աննի՝ ճնի. անի՝ չուր. անի՝ չորի. աննի՝ չախնի. Բայց երկու զէպքի մէջ գրուած է չ ձայնին տեղ. այն է վրխանար՝ ոչխար. փխխի՝ փախչել:

մ'=m

Առհասարակ գրաբարի մ-ին կը համապատասխանէ. օր. մո՛ւստո՛ մարմար. մրկծծ՝ մեծ. մաշի՝ մէջք. մննի՝ մտանել. կնմունն՝ կամուրջ: Մի քանի տեղ և-ի փոխարէն գրուած է. ուրիշ տեղեր ևս թարմատար է:

յ=y

Այս տառը միշտ պէտք է իբր եւրոպական յ (= գերմ. j) կարգաւ, ինչպէս էր հին հայերէնի յ ձայնը և ոչ բնաւ հ. օր. յիս՝ ետ, յետ, յիկ՝ յղի (կարգաւ երկ, ևս և լն):

Այս ձայնը մի քանի ձևերով երևան կուգայ

Ղարաբաղի բարբառին մէջ. նախ իբր մասն է, որ երկարբառներուն՝ որոնց մասին խօսած ենք արդէն. երկրորդ իբր անբաժան մասն գյ, իյ, կ ձայններուն՝ որոնց վրայ նմանապէս ան իրենց կարգին. Ասոնցմէ դուրս դանուած զէպքերուն յ բնկերացած է միշտ յաջորդական ե ձայնաւորով. երեք զէպքի մէջ ալ յ ձայնով. այսպէս՝ յիկ՝ յղի. յրս՝ վերայ, ի վերայ. յրդի՝ եղան, հոնելի. որոնց զոնէ վերջի երկուքը *յիւս, *յիդի նախածէ մը ածանցուած են հարկաւ. ինչպէս կը ցուցնեն Ղրբ. յիւ՝ վեր, ի վեր (յիյիւ ձևին մէջ պահուած) և հայ. վերայ, եղան համապատասխան ձևերը: Այս զէպքը նոյն է և մեկնութեան ճանապարհը կը բանայ հին հայերէնի նախատառ և ձայնին արդի զրական լեզուներուն մէջ յի ձևին վերածուելուն. մանաւանդ երբ նկատենք թէ Ղարաբաղի յի ունեցող 19 օրինակներուն մէջ միայն մէկն է որ բառի մէջ կը գտնուի իսկ միւս բոլորն ալ սկզբնատառ են: Ասոր վրայ աւելի ընդարձակ անս երկրորդ գլխուն մէջ:

Այդ յի պարունակող բառերն են. անյիւ՝ աւելի (հնչել ոչ թէ իբր ալ—հր, իբրև փափուկ լով, ալ պարզապէս ան—յի). յիդնից՝ աղանի. յիս՝ աղա. յիմի՝ արժել. յիս՝ յետ. յիդ՝ իւդ. յիւ՝ հայել, աշել, աշել. յիզն՝ եզն. յիսն՝ եկեղեցի. յիսը՝ յետոյ. յիս՝ ետ. յիսիւթորս՝ եպիսկոպոս. յիւհց՝ երէկ. յիդիւի՝ երկինք. յիդիւ՝ երկիր. յիյիւ՝ ի վեր, վեր:

Ար անսնուի թէ յ ասոնց մէջ կը համապատասխանէ գրաբարի յ, վ ձայններուն. նոյնպէս թէ գրբ. և իւ, ա ձևերուն սկիզբը կը գրուի:

ն=n

Օր. մնննչո՛ղ՝ մասնաշուրթն, մասնաշունչ. մննն՝ նման. նրնի՝ ննջել և լն:

Ղարաբաղի և ձայնը կը համապատասխանէ գրաբարի և, ձ ձայններուն է նաև թարմատար:

շ=sh

Օր. շոն՝ շուն. շիւրի՝ շերեւի. փոշ՝ փուշ. նիշար՝ նշխարք և լն:

Ար համապատասխանէ գրաբարի սովորաբար շ, երբեմն նաև յ, չ ձայններուն. իսկ րոշ, թուշ, թուծ. շրիւհոր՝ շոր, սալոր. շիւի՝ սեամ բառերուն վրայ յետոյ:

չ=tchh

Ար համապատասխանէ գրաբարի չ և չ ձայններուն. իսկ ան տեղ յ ունին Ղրբ. չիւի՝ կճեպ, կեղև և չիւսարակ՝ ճախարակ (վերջինս թուրքերէնի աղդեցութեամբ). Օր. չիւիւի՝ չամիչ, չիւիւի՝ չամուշ. չիւի՝ չորս. աննիւի՝ ճանաչել:

սլ=ք

Գրաբարի պի բայց նաև ք ձայնին տեղ զըրուած է. օր. վապարեղ՝ ապապարեղ. պիթին՝ բաթին, պնպրե՝ պապ. պին կամ պինի՝ բաճ, պնծոժ՝ բծոժ (շերամի). կապ՝ կապ:

Չ=j

Վերը ըսուեցաւ թէ զբարարի ք ձայնը Ղաբարաղի բարբառին մէջ հեազհետէ խուլնալու ձգաւելով, իր թիւը շատ նուազած է: Եղած օրինակներն են. անկոսգ՝ ահանջ, ասիջան՝ ասանճան, պիկոս՝ բանջար, քիւրեկ՝ երկնջ, քրքրեցիկ՝ թրթրնջուկ, խոնջան՝ խոնջան, խոխեջալ՝ խրինջեղ ձիւռ, կանթանջ՝ կամուրջ, իրնիւր՝ կնճիթն (թուրբերէնի ազգեցութեամբ). փօնջ՝ փունջ, ճոնջ՝ ճանճ, մրդանանջ՝ մեղրաճանճ, մեղու, միկիկա՝ օրօրան (=հին հայերէնի ձօճ ?), նանխանջ՝ նահանջ տարե, նարիկ՝ հմ. նրիկ, ննջեղ, օնջ՝ ծախ, մուր (=միջին հայ, ունջ), պասաւնջան՝ պատինջան:

Առնց բոլորին մէջ՝ ք որ առաջինի միայն կը յաջորդէ (բայց ասիւնն բառէն), կը համապատասխանէ հին հայերէնի ք և ձ ձայներուն:

ո=ր

Կը համապատասխանէ սովորաբար հին հայերէնի ո ձայնին, բայց մասնաւոր դէպքերու մէջ նաև ր-ի տեղ զըրուած է: Օր. ինոակ՝ քուռակ վրէպրեա՝ քաղ, ծառ՝ հմ. քռեան՝ ահհան ևլն:

ս=հ

Կը համապատասխանէ զբարարի ս-ին: Օր. սիսունը՝ սիսեռն, սրեռս՝ սիբա, վարս՝ վարս մաղ ևլն: Երկու օրինակի մէջ նաև ց և ծ ձայներուն, լսնի՝ լցուցանել, լցնել, ծախիկ՝ ծածկել:

վ=ն

Ղաբարաղի վ ձայնը կը համապատասխանէ զբարարի վ, հ, մ, պ բաղաձայններուն, կը զըտնուի ա, և, իւ, ով երկարբառներուն, ինչպէս և բաղաձայն ու-ի ձևափոխութեանց մէջ. նոյնպէս նաև կը զըտնի հին հայերէնի ո ձայնով սկսող բառերուն սկիզբը, Առնց մասին տես յետոյ:

ո=է

Սովորաբար կը համապատասխանէ զբարարի ո և դ ձայներուն, բայց նաև ք, ինչպէս և կ կամ պ ձայներուն, մի քանի մասնաւոր դէպքերու մէջ, մէկ անգամ նաև թարմատար է (սկոթիկ կաղին): Օր. յեք՝ յետոյ, յիւս՝ ի դուրս, արատաքո՝ դուրս, խօս՝ խոս, պսնիկ՝ պատտեղ, փաթթել:

ը=ր

ր ձայնը կը համապատասխանէ զբարարի միայն ր ձայնին, թէև այս վերջինը կընայ վերածուել նաև ո-ի, բայց հաշուաւոր տեղի չկրնար ունենալ. բայց զըրգմարտ՝ ծաղկաղարգ բառէն՝ որ այս մասին միակ բացառութիւնն է: Այս բառն ալ թագաւորի տեղ զբարբառով կը հնչուի զըրգմարտ կամ պարզապէս գմարտ:

ր է նաև թարմատար:

ր ձայնին օրինակներ. —օրեկ՝ օրհնել, քծրոց կամ քծրոց, օրօրոց, կնարք՝ կուպր, բիւն, երան, ըերան (անարդաւան բառ. իբր ֆր. gneul):

ց=tzh

Կը համապատասխանէ զբարարի ց, ձ, ծ, երբեմն նաև ո ձայներուն: Օր. ցօրս՝ ցուրտ, ցից՝ ցից, փօցի՝ փոցիս, ցից՝ բաց, պրցնալ՝ բարձրանալ ևլն:

փ=ph

Սոյն ձայնը կը գտնենք դատական հայերէնի փ, պ և ք ձայներուն գէմ: Օր. փրփօր՝ փրփուր, խօփ՝ խոփ, սօփ՝ սուրբ, փրցիկալ՝ բարեկենդան:

ք=kh

Գրաբարի ք, գ և կ ձայներուն, և մէկ անգամ ալ ք-ին կը համապատասխանէ. օր. քրեք՝ գիշեր, քմքե՝ քամի, քոռաւուն՝ քառասուն, քմքի՝ աղի ևլն:

ըj=kh y

Պաղմուտ նոյն ձևով՝ ինչպէս զյ, կ ձայները, այն է եւրոպական kh yodise կոչուածը, Վանեցոյ, Ողմեցոյ, Չոկերու ևլն նոյն ի ձայնն է՝ որ Ղաբարաղի բարբառին միայն հետևեալ բառերուն մէջ կը գտնուի:

Կրեռիկ՝ կեռիք, առամն՝ աղուայ, օրքմեղիկ՝ աղիք (ճիզմաղիք), ինիսնիկ՝ առնուլ, յեռքն առնուլ, բրիկիակ կամ բրիկիակ՝ արեգակ, յեռիկիկ՝ երկինք, քի՝ էգ, քրիկ՝ թրեք, բաղոր, ինիք, իրիկիկ՝ խլիւք, ծախիկ՝ ծաղիկ, կնարիկ՝ կարաղ, իրիկիկ՝ կնճիթ, սուտամ (թրքերէնի ազգեցութեամբ), քրեռնիկիկ՝ հարսնիք, ծիկ՝ տմուր, ձիգ, քիիկ՝ հերիք, բառական, քրեռիկ՝ ճրագ, մնարիկ՝ մարագ, յարդանոց, օրիկիկ՝ օրէնք, քմքեք՝ տաղը, վիկ՝ վեգ, պաղմարիկ՝ պատարագ, քմքիկ՝ ուրաղ:

Առնց մէջ ի կը համապատասխանէ զբարարի ք, գ, (և կ) ձայներուն:

Գ. Լ. ՈՒԽ Բ.

2 ԱԹՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

(Lautlehre)

Հին հայերէնի ձայները Արարադի բարձր-
աին մէջ կը կրեն հետեւեալ ձայնական փոփոխու-
թիւնները:

1. Ձայնաւորներուն փոփոխութիւնը.

Իւրաքանչիւր ձայնաւորի մանրամասնու-
թիւններուն անցնելէ առաջ՝ հարկաւոր է մեզ
ընել ընդհանուր և համառօտ տեսութիւն մը
Արարադի բարձրաին շեշտադրութեան նկատ-
մամբ, այս մասին մեր ընելիք ընդարձակագոյն
քննութիւնները վերապահելով Քերականութեան
բաժնին:

1. Արարադի բարձրաին սովորական շեշ-
տը կը գտնուի վերջնութեւ վանկին վրայ. օր. հա-
նեք՝ անեք. երիչ՝ ալբել, խօսքովանմով՝ խոստովան-
ուել, ցրցեռնակ՝ ծիծեռնակ, իրկիդակ՝ կաշադակ,
մննաճոճ՝ մատնաշուրթն, մրնկրի՝ մշուել ևլն:

2. Արարադի բարձրաին մէջ ամէն ձայ-
նաւոր որ շեշտէ առաջ կը գտնուի, կը ջնջուի
կամ ը-ի կը վերածուի. այս հանդիպումը կարող
է լինել ընական, ինչպէս զոյնով կամ զոյնով
բառին մէջ (= աղաչանք) և կամ ածանցմամբ
ու հոլովմամբ առաջացած. օր. անորի, բայց սեռ.
ընթիլի, բայց՝ ընթիլ ևլն ևլն:

Այս երկու օրէնքները Արարադի բարձր-
աին բովանդակ ձայնական զրութեան վրայ տի-
րապէս կ'իշխեն. ինչպէս որ մեր այս ընդհանուր
տեսութեան վերջ՝ յաջորդ մանրամասնու-
թեանց մէջ որոշ կերպով պետի տեսնենք:

Ա.

1. Գրաբարի միավանկ բառերու շեշտեալ
ա-ը Արարադի բարձրաին մէջ անփոփոխ կը
մնայ. օր. անգի՝ անգ. անիւր՝ անիւր, անիւ (աշք), պահ-
ուած միայն Ա-ը. անիւր ասի՝ ասիւրիւն, անիւ մէջ.
խաղ՝ խաղ. խառնը՝ խառն. քանց՝ թանգ. քանցը՝
թանգը ևլն:

2. Գրաբարի բազմավանկ բառերուն շեշ-
տեալ ա-ը շեշտի փոխադրութեամբ կը վերածուի
անշեշտ ա-ի. օր. կոնալ՝ գոռալ. իշխան՝ իշխան.
անիւրալ՝ աշխարհ. պիղառ՝ բաղարձ. թորառա՝ ա-
ղօթարան. կրնամ նալ՝ գանձանակ. խաւած՝ խոր-
ված ևլն:

3. Ամէն բառի մէջ շեշտէ անմիջապէս ա-
ռաջ գտնուած անշեշտ ա-ը Արարադի բարձր-
աին մէջ կը դառնայ շեշտեալ ա-ի. օր. անգիլ՝
անցիւ. հանեք՝ անեք. հանեք՝ անիւ. մուսնա՝ մա-
տանի. միսիւրա՝ միսիւրեւ ևլն:

4. Գրաբարի նախ քան շեշտեալ վանկէն
առաջ գտնուած ըզորը անշեշտ ա-երը (ուրիշ
խօսքով այն ա-երը՝ որոնք Արարադի բարձրաին
մէջ շեշտէն անմիջապէս և աւելի առաջ կը գը-
նուին) կը վերածուին անշեշտ ը-ի: Օր. բզնիկ՝
ազատել. հրկիւր՝ ալեւոր. զոյնա՝ ազաման.
զոյնա՝ ազաչանք. զորաւր՝ աղօթարան. զորիկ՝
աղօթել. հրանկիլ՝ ամաշել. թիշնիկ՝ աշխատել.
շիւնակ՝ աշքածակ. զոյնի՝ առաջին. ընծիկ՝ ա-
րածել. ըրիշնակ՝ արեգակ. ըռնառնի՝ արտառնք.
պրեկեկ՝ բաժանել. փրցիկընդ՝ բարեկենդան. պր-
անալ՝ բարձրանալ. կրկնակ՝ դաւադան. ուխտե-
սակ՝ եօթանասուն. ըրրանալ՝ նապաստակ. սր-
կնակ՝ սարկաւաք. կրքիկընդ՝ կաթուղիկոս ևլն ևլն:

5. Կրնայ պատահել երբեմն որչեշտադրու-
թեան կանոնը չգործողութիւն Արարադի բար-
ձրաին մէջ. և բառերը փոխանակ յարաշեշտի
վերածուելու, մնան շեշտուր. բայց այս պարա-
դոքն 4-րդ կանոնը դարձեալ անխախտ կը մնայ.
այս մասին եղած ըզորը օրինակները պետի յիշնք
շեշտադրութեան բաժնին մէջ. առ այժմ դենք
մի քանի օրինակներ. հրեցիկ՝ անցանել. ըրիկընդ՝
աշքակալ. խրքիկ՝ հարուխ:—Նոյնպէս են նաեւ
մրնա՝ համար, վասն (փխ. *նրմա՝ որմէ շրջեալ
է). մրնակ՝ մահակ. կրքիկ՝ կապուտանալ ևլն. ո-
րոնք կը հակասեն վերի 3-րդ կանոնին. բայց հա-
մաձայն են ձայնաւորներու. անկման օրէնքին. այս
ձևերն ըստ 3-րդ օրէնի պետի ըլլային մնալ, մն-
ակ, կրքիկ ևլն:

6. Հեշտէ առաջ գտնուած ձայնաւորնե-
րուն անկման օրէնքը անշեշտի զօրեղ է որ մինչև
իսկ միավանկ և երկավանկ բառերուն (ուղղական
—հայցական հոլովին մէջ) շեշտեալ ա-ը կը վե-
րածուի միւս հոլովներուն մէջ՝ երբ բառն ըն-
դարձակուելով և ըստ այսմ շեշտը տեղափոխուե-
լով այդ ա-ը շեշտէ առաջ գտնուի: Օր. Աստու-
հասուն, Ա'կուի՝ Յակուր. Ըկուիսալ՝ Յակուրով. փող
փայտ. փեհրալ՝ փայտերով. անձա՝ ածուխ. ըն-
ծնողան՝ ածուխէն. անան՝ աման. ըմանալ՝ ամանով:

7. Գրաբար այս օրէնքին պատճառաւ մի
քանի բառերու նախ քան շեշտեալ վանկի ան-
շեշտ ա-երը ըզորովին կը ջնջուին, փոխանակ ը-ի
վերածուելու. այս բառերն են գեօլ՝ աղբ. ճալի՝
անալի անիւ. ծիլի՝ ածելի. զոյնա՝ (կայ նաեւ
զոյնալ)՝ աղաչանք. փարսիկ՝ ապոպարել. փր-
պարա՝ ապոպարանք. փալի՝ աքացի: Ուրիշ է
նորիկ՝ որ կրնայ գրաբարի մօրի ձևէն եկած ըլլալ
ուղղակի (և ոչ անօրի ձևէն):

8. Առոր և վերի 4-րդ օրէնքին հակառակ
խումբ մը եռավանկ և քառավանկ բառերու ա-ը
փոխանակ ը-ի վերածուելու, կը մնայ անփոփոխ:
Այդ բառերը հետեւեալներն են.—աղակնա՝ աղ-
գական. աղօթա՝ կամ զորաւր՝ աղօթարան.

այսպիսիք՝ ապաշխարել. պատմասանք՝ բամբասանք, պարեկան՝ բարեկամ. քաջմկեր՝ թագաւոր. պաշարոյ՝ պատարագ. պատմեցան կամ պատմեցան՝ պատմեցան. սարկաւար կամ սրբնավար՝ սարկաւագ. սրբանա կամ սպանա՝ սպանաւ. ածողակ՝ յաջողակ. դադասան՝ դասաստան. առաջնոր՝ հմ. արհիւն՝ արքունի. անիծել՝ անիծել. համբերել՝ համբերել. անխեղ՝ անխեղ. անսպաս՝ անսպաս. Աստուածանի՝ Աստուածանի:

Այս բառերուն մեծ մասը կրօնական կամ ուսումնական բառեր լինելով ա-ի փոփոխութիւնը տեղի չէ ունեցած. պատմեցան և արքունի բառերն ալ թրքականին ազդեցութեան են պարտական. իսկ աղօթարան, սարկաւագ, սատանայ ձևերը թէ՛ ա-ով և թէ՛ ր-ով դործածական են, ինչ որ կը ցուցնէ թէ՛ ա-ով ձևերը զրախանին պատճառաւ են, իսկ ր-ը յառաջ եկած է բնիկ Արարադի բարբառին մէջ:

9. Յայտնի է որ հին հայերէնի նախնայ, համարել և այլ այսպիսի եռալանի (միջին վանկը ա-ով) բայերը երկու տեսակ փոփոխութիւն կրած են ներկայ հայ բարբառներու մէջ. արեւելեանին մէջ առանց անփոփոխ պահուած են. իսկ արևմտեանին մէջ միջին ա-ը կորսնցուցած և դարձած են նախնայ, համարել և այլ. Տեսանք նաև վերը (թիւ 4) թէ՛ Արարադի բարբառին (այսպէս և Զօկերէնի) մէջ առանց առաջին վանկի ձայնաւորը միայն կը ջնջուի իսկ երկրորդը և երրորդը կը մնան անփոփոխ, միայն շեշտը տեղափոխուելով: Սակայն զարբարձ՝ անկ վերջացող բայերը արեւելեանին, ինչպէս և Արարադի բարբառին մէջ ճիշտ նոյն փոփոխութիւնը կրած են, ինչ որ արևմտեանին մէջ: Այդ բառերն են. մեռել՝ մտանել, մտնել. քրեանալ՝ տեսանել, տեսնել. մրկունել՝ մեռնել. հրքցնել (երկու վանկով)՝ հարցանել, հարցնել (երեք վանկով). նի-հրանել՝ հատանել, հատնել. փանել՝ բուսանել, բուսնել. պլ. փանիլ. հրքցնել՝ անցանել, անցնել (երկու վանկ). կնակել, կնկիլ՝ կոծակել. պլ. գոծգիլ. յեշենք նաև լսնել՝ լնուլ, լցուցանել և կըրպիլ՝ կապուտանալ:

10. Այս բոլորէն զատ երկու գլխաւոր փոփոխութիւն ևս կը կրէ ա-ը Արարադի բարբառին մէջ. փոփոխութիւններ՝ որոնք բացարձակ և կանոնաւոր չեն և որոնց համար անկարելի եղաւ ինձ ընդհանուր օրէնք մը գտնել, բացի մի քանի մասնական և թերեւս ոչ բոլորովին վերջնական օրէնքներէ: Այս փոփոխութիւններն են ա-ին Ե և Մ ձայներուն վերածուիլը, ինչ որ (մասնաւոր վերջերք) յատուկ է ուրիշ բարբառներու ալ. այսպէս օրինակ Ագուլիսի, Վանի, Խարբերդի, Ուշնիոյ և այլ Ադուլեցոյ բարբառին ընտելութեան մէջ Ս. Սարգսեան նմանապէս քննելով սոյն երեւոյթը Զօկերու լեզուին մէջ, չէ դը-

տած բացարձակ օրէնք մը, այլ մի քանի մասնաւոր պարագաներ, Թէ և միւս վերը յիշուած բարբառներուն վրայ առանձին ուսումնասիրութիւններ պատրաստուած չեն դեռ. սակայն ընդհանուրն զիտելով կարելի է ըսել թէ նոյն անկանոնութիւնն ունին նաև յիշեալ բարբառները:

Լաւ կը լինէր անշուշտ եթէ բոլոր բարբառներու ա-ով բառերը հաւաքուէին ու հրատարակուէին, որոնց համեմատութեամբ կարելի լինէր թերեւս վերջնական եզրակացութիւն մը հանել:

Արարադի բարբառին մէջ ա-է յառաջացած Մ ունեցող բառերուն ցանկը հետեւեալն է.

հո՛րի՛ ազի.	խո՛խոյ՛ խախալ.
տո՛նկի՛ն՝ անդին՝ գոհար.	խո՛նկի՛ն՝ խանձել.
հոնո՛յ՝ անդ՝ արա.	խոնձրի՛ն հոս՝ խանձարահամ
տո՛նկի՛ն (անկիւն բառէն)	գորգո՛ւ արտո՛՝ ծաղկազարդ.
տոսիքն՝ աստիճան.	ծրձո՛ղի՛ ծիծաղել.
հո՛րիքի՛ արքենալ.	կո՛ղմի՛ կաղմել.
տո՛րքո՛ւ արդար.	կոթ՛ կաթ մի՛ կաթել.
տո՛րի՛ն՝ արիւն.	կոթի՛ կաթել, կայլակել.
* պեկեթո՛ր բանջար.	կոթ՛ կալ.
* կեզո՛ր՝ գաղար.	կո՛ծմո՛ կածան.
կոնձո՛ գանձ, երգ.	կո՛ծակ՛ կայծակ.
կընձո՛ նակ՝ գանձանակ.	կոթ՛ սիւս՛ կապոյտ.
կոնձո՛ր՝ գառն.	կոնձո՛ կարագ.
կոթ՛ի՛ գարի.	կոթ՛ միւս՛ կարմիր.
կոթ բոնի՛ գարուն.	հոնո՛ հող.
սոսո՛ գառ.	հոթի՛ հալիլ.
քոնձո՛ր՝ գմակ.	հո շարի՛ հաշտուիլ.
* գոնո՛ր՝ գանդ, գանգալ.	հոթի՛ հարիւր.
քոնձո՛ր՝ թանաք.	նրձո՛նի՛ ճանաչել.
քոնձո՛ր՝ թառ.	նրձո՛ր՝ ճանկ.
նրձոնոնո՛ր ժառանգ.	նրձո՛ր՝ ճանձ.
լոնո՛ լոն.	նրձո՛ր՝ ճաշ.
լոնո՛ լոն.	նրձո՛ր՝ մաղ.
խոնո՛ խաղ.	* մոնո՛ր՝ մարագ.
* մոնոնոն՝ մարմար.	* ջոնո՛ր՝ շաքար.
* հոնո՛ր՝ նարկէս.	հոնո՛ր՝ ուրբաթ.
շիլոն՛ շալակ.	լոնո՛ր՝ շամիչ.
նրձո՛ շարժ, երկարշարժ.	նրձո՛ր՝ տարակ.

Ա-է յառաջացած Կ ունեցող բառերուն ցանկն ալ հետեւեալն է.

պե՛ծի՛ն՝ բաժին.	պե՛րակ՛ բարակ, նուր.
պր՛ծե՛նի՛ բաժանել.	պե՛րց՛ բարձ.
պե՛կրա՛ բակլայ.	պե՛րցո՛ր՝ բարձր.
պե՛կարա՛ բաղարջ.	պե՛րց՛ բաց.
պե՛կարակ՛ բաժնակ.	* կե՛ր գող (չափը).
պե՛ն՝ բան, կր.	* կե՛րո՛ր՝ գաղար.
պե՛նա՛ր՝ բանալ.	կե՛րցո՛ր՝ գանգառ.
* պեկեթո՛ր բանջար.	նե՛նակ՛ գանակ.
պե՛նե՛նի՛ բառնալ.)	նե՛նալ՛ գառաւ, գարձաւ.

1) Պե՛նե՛նի յառաջ եկած Կ պե՛նը՝ քոն թառի նմանազոյքաւ:

* Երկու ցանկերուն մէջ ալ անպակաս ունեցող բառեր կրնան բրահմեհն ազդուած լլլալ. բոս որով առանձին բրահմեհն մէջ ևս կը գտնուին:

սիրտակ՝ դատարկ.
սիրտակ՝ դարման.
սեյն՝ դաշի.
զեյեզ՝ դառակ.
գերբուն՝ զարթուն.
ժեմ՝ ժամ. ժում.
լեփիլ՝ լափել.
գյրբեցի՝ կերակել.
շեքեր՝ շաքար.

շեքակ՝ շաքակ.
հօրեյ՝ ուրազ.
պոսեկեյ՝ պատանք.
ձեղաց՝ ջաղաց.
սեքակ՝ ատարակ.
փանեկեր՝ փայծաղ.
լեկակ՝ կաշաղակ.
ձեխե՝ ձախ.
շեխե՝ երախ.

11. Ա և Կ ձայներու մասին մեր վերև ալ-նարեալ մասնական օրէնքները երկու առնակ են. առաջին՝ արդելիչ, երկրորդ՝ յառաջ բերող պատճառներ:

Ա.—Արդելիչ պատճառներ.—Խումբ մը ձայներ դանուելով բառի մը մէջ՝ արդելիք կը լինին որ նոյն բառին մէջ դանուած ա ձայնը վերածուի ա կամ Կ ձայներուն:

Արդելիչ ձայներն են.

1. ու զ ինչ որ ալ ըլլայ ասոնց ծագումը: Աւարադի բարբառին բառարանին մէջ 80-ի չափ բառեր կան՝ որոնք օ կամ ու ձայնը պարունակենուն պատճառաւ. իրենց ա-ին երանգը չեն փոխած. օր. փանփուկ, անուկ, անուկ ելն: Փոխադարձաբար մեր վերև մէջ բերած երկու ցուցակներուն մէջ չկան ու զ ունեցող բառեր:

Բացառութիւն են միայն կոմունիզմ զարուն. հօրեյ՝ ուրազ. գերբուն՝ զարթուն:

2. լե.—Ասոր համար ալ 30 օրինակներ կան. ինչպէս՝ խրնմարի՝ խնամի. ծրերակ՝ ծիրան. մրեկեկակ՝ մանկակ:

Բացառութիւն չկայ:

3. խ.—Այս ձայնէն անմիջապէս առաջ գրա-նուող ա-երն ալ իրենց երանգը չեն փոխեր. օր. փնայի. անպիւր՝ եղբայր. մարի՝ մարի. փարախ՝ փեթակներու սենեակ (չին փարախ բառէն). այսպէս 30-ի չափ բառեր:

Բացառութիւն են միայն ձեխե՝ ձախ. յեխս՝ աղաւ. կեղաւ. յեխեկ՝ յաղթել:

4. ո ձայնն ևս կը թուի արդելիչ իրեն մեր-ձաւոր ա-երուն փոփոխութեան. այսպէս է քա-նէ աւելի բառերու մէջ. ինչ. սոսառ՝ աստառ. պատառ. սոսալ՝ առէչք. պոսնիլ՝ բառաչել. պո-նալ՝ պոռառ. ժանտեյ՝ ժառանգ. անիւ՝ առել. Բացառութիւն են մոմսմոռ. զրգոմորոռ. բոռ. կոմսնր. սեռալ: Իսկ պեկեկ ինչպէս որ վերը բա-ցատրուած է, պեկեր՝ բեռն բառէն յառաջ Կ-կած է:

Բ.—Յառաջ քերող պատճառներ.—Ուրիշ խումբ մը ձայներ ալ դանուելով բառի մը մէջ՝ պատ-ճառ կը լինին որ նոյն բառին մէջ դանուած ա ձայնը վերածուի ա կամ Կ ձայներուն:

Այսպէս են. 1. Կօ, իւ ձայները՝ ինչ ալ որ ըլլայ ասոնց ծագումը. օրինակներն են՝ կփիլ՝ աւել. պիցիւր՝ բարձր. զիլլոմ՝ գուլլայ. լիւսնըցոմ՝ լուսնակայ. լուսին. կոմսիւս՝ կապոյտ. կոմսիւր:

կարմիր. հոմիւր՝ հարկւր. հօրիւր՝ ուրախ. Կ. զիւն՝ անկիւն. կողմ. Կ. իւն՝ տրիւն. Ստիպիւն ա-սոնց հակառակ կան անիւն՝ հմ. անպիւր՝ աղբիւր. խրակ՝ իւրեան. արիլիւմ՝ արբույ. սոսեկոյ՝ զող-զողալ. որոնց առաջին երկուքն պատճառը ու Կ ձայներն են. իսկ խրակ և սոսեկոյ նմանորո-թեան պատճառաւ չեն փոխուած:

2. Բ ձայնին անհուսմն ևս նախորդ ա-ին Ե-րանգը կը փոխէ. այսպէս են Կծակ՝ արժան. յեծիլ՝ արժել. ժոմ՝ շարժ. երկրաշարժ. պիցիւր՝ բարձր. ձեղաց՝ ջաղաց. կոմսիւր՝ կարմիր:

3. եկ, եզ, եյ ձայններն և մասնաւոր եզ ձայներուն քով ալ ա կը վերածուի ա կամ Կ ձայնին. օրինակներն են Կնիւն՝ դոհար. անգին. Կնիւն՝ ան-կիւն. կողմ. պոսեկեյ (թէ և կայ նաև պոսեկեյ). կիկեցոս՝ զանգառ. ժանտեյ՝ ժառանգ. ձեղաց. ձանկ. զեղաց՝ զանկ:

Բացառութիւն է միայն բանց՝ թանկ. փո-խանակ ըլլալու բանց:

Դիւ.—Ասոնցմէ դուրս կարելի էր նաև մի քանի ուրիշ օրէնքներ մէջ բերել, բայց չլինելով զանոնք օրինակներու նուազութեան ուրիշ խոս-քով անոնց շատ սահմանափակ ազդեցութեան պատճառաւ: Վերը յիշուած ձեւերուն մէջ կը պատահի երբեմն որ մի քանի օրէնքներ միտին դանուին. բայց այս բանը սովորաբար մէկին կամ միւսին արդելիք չլինի. օրինակ՝ ժանտեյ բառին մէջ եզ վերջնայնը ա կը պահանջէ. միւս կողմէ ուն ա կը պահանջէ. եր-կուքն ալ կը գործադրուին: Պատահի բառին մէջ ա-երը փոփոխութիւն չեն կրած, բայց երբ նոյն բառին վերջապատ. բաղաձայնը կը փոփոխուի, օրէնքին համաձայն նաև ա-ն ալ կը վերածուի: Բոլոր ասոնք ուրիշ բան չեն ցուցներ սակայն. բայց եթէ մէջ բերուած օրէնքներուն ճշտութիւ-նը:

12. Ա ձայնին մինչև այստեղ յիշուած փո-փոխութիւնները Աւարադի բարբառին համար ընդհանուր և սովորական են. բայց ասոնցմէ դուրս կան նաև մի քանի մասնական փոփոխու-թիւններ, ճեռակալ կերպով:

1. ա=ի. այսպէս են պիւն՝ բահ. պիւնիլ՝ բա-հել. իծակ՝ արժան. ածան. վերջինը նաև Կծակ:

2. ա=ու. այսպէս են անգուս՝ կամ անգու-տիւն (ՊԼ. անգու). մոսանա կամ մոսան՝ մատա-նի. զեմիւն՝ զորան (ՊԼ. զեմիւն): Թաղոտ գիւղի բարբառով սոսանա՝ սատանայ. որ ուրիշ անգ սոսանա կամ սոսան ձևով պահուած է:

3. ա միտի օրինակի մը մէջ կը դառնայ լե-այն է անրեանը՝ ամառն. բայց այս փոփոխու-թիւնը ոչ թէ ձայնաբանական է, այլ յառաջ եկած է ծրարեանը՝ ամառն բառին կանոնաւոր լե-ին նմանողութեամբ: Թաղոտ գիւղի բարբառին մէջ այսպիսի նմանողութիւն չկայ և կ'ըսուի անար:

4. $m=0$. այս փափառութեան ենթակայ եղած են հետեւեալ ձևերը. «կողմէն՝ կաղն թէև տար հախառակ կայ կողմերն՝ կաղնի. ինչոքեկ՝ գնել (այսինքն յիշմ առնու)». խնայ՝ երեխայ, երախայ (= *խնայ, *խնայ հնադոյն ձևերէն) թերեւս նաեւ ըզմի՝ եղան, երկամանեայ հոսելի.

5. $m=k$. միակ օրինակի մը մէջ՝ սր է (թեօ)՝ զգալ տարգալ:

6. $m=j$. նոյնպէս միակ օրինակի մը մէջ. հմմտ. զիւրքնմալ՝ զարթնուլ, արթննալ. թէև միւս կողմէ կայ զերթուն՝ զարթուն:

7. $m=jk$. այս ձայնափոխութեան ենթակայ են հետեւեալ բառերը. յեղնեկցյ՝ աղանի. յիսնեկ՝ յաղթել (ՊԼ. եխրեկ). յիսն՝ աղտ, կեղտ. յիսնառ՝ աղտառ, կեղտառ. յիշի՝ աշել, նայել (դ.ռ. աշել): Բոլոր այս ձևերուն մէջ յի ձայնափոխութիւնը բառին սկիզբը կը գտնուի. ուստի զժուար չէ ընդունել թէ ծագած ըլլայ նախաւոր $k=h$ ձևէն. (հմմտ. հին հայերէնի h -ով սկսող բառերուն արդի գրական յի արտասանութիւնը. օր. երկ $=$ յի. եկի). որով վերոյիշեալ ձևերուն հնադոյն վիճակը կ'ըլլայ. *եղնեկցյ, *իսնեկ, *իսն, *իսնառ, *իշի: Ըստ այսմ յառաջ բերուած ձևերը կը պատկանեն բուն $m=k$ ձայնափոխութեան:

(Կը շարունակուի)

Հրաչեայ Յ. Աճառեան.



ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵՆՆԵՐԸ

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

ՀԱՅՈՑ ՊԼԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԼԶ

(ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ և ՈՒՍՈՒԱՏԻ)

(Շարունակութիւն) *

Ե.

ՀԱՅԿԻ ԱՌԱՍՊԵՆԸ

Այս առասպելը (Ա. Թ. Ժ. Ժա) ոչ միայն կարծեցեալ «վէպից» առած, այլ և ժողովրդական համարելու համար անմիջական հիմունք չունինք: Խորենացին քանի անգամ պարզապէս յիշում է, որ գրաւոր աղբիւրից՝ Մար Աբասից է քաղած այն: ¹

Բայց, հակառակ Խորենացու վկայութեան, ժողովրդական զրոյցներ կամ վէպ են ուզում տեսնել անոր մէջ: Այսպէս շնորհ. Միարան Դ. Տ. Մկրտչեան ¹ Ա. զրքի Ժ. զլուխն ամբողջապէս Մար Աբասից քաղած համարելուց յետոյ՝ յարում է. «Միայն տեղ տեղ Խորենացին աւելացնում է. «Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյց» — «Արդարացուցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս»: Այս յաւելուածներէց մենք իրաւունք ունինք հետեւեցելու, որ Խորենացու նկարագրութիւնները որչափ Մարաբասի նոյնչափ և թերեւս ավելի էլ զրոյցների հետեւութեամբ են զբրուած»: Եւ ապա քիչ ստորեւ շարունակում է նա. «Խորենացին... Մարաբասի համառօտ հատուածը երկրորդելով, քիչ թէ շատ ենթարկում է իրեն ծանօթ վիպական երգերի և զրոյցների ազդեցութեանը: Նա նոյն կարծիքն ունի և յաջորդ ԺԱ. զլուխ նկատմամբ:

Սակայն այդ սխալ է: Խորենացին Հայկի պատմութեան համար ոչ մի տեղ անգիր զրոյցներ կամ վէպ վիպական երգ չէ յիշում ինչպէս յայտնում են Էմին. պ. Սալաթեան, շնորհ. Միարան և ուրիշները: Ժ. զլուխ մէջ երկու անգամ յիշած «անգիր հին զրոյցները»՝ զարմանալի կերպով սխալ թարգմանելով միայն՝ վերագրում են Հայկին: «Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ զրոյց» թարգմանում է Էմինը. Это оправдывается древними устными сказаниями, «Այս արդարանում է հին անգիր զրոյցներով»: Նոյնպէս և պ. Սալաթեանը ² «Անգիր հին զրոյցներ, որոնք արդարացնում են հայոց Հայկ նահապետի մասին տարեգրական պատմութիւնը, որ կայ Թողդէական զրքի մէջ»: Ուրեմն զուրս է գալի, որ կային ժողովրդի մէջ Հայկի մասին զրոյցներ և Խորենացին

մասնակ սկսեալ ասացից: «Նոյն ժամանակագիր շառաջ մատցեալ տեղ» (Ա. Բ.). «Ասե» (Մար Աբաս). «Եթի իւր տասանօր» (Մար Աբասի պատմութեան այս հատածի մէջ էլ) պատմութիւնս (Ա. Ժ.): «Եւ շառաջ մատցեալ զրամս իւր տեղ» (Մար Աբաս): Ասե» (Ա. Ժ.):

¹ Խոր. պատմ. պատմ. եր. 64:

² Халат. Арм. Эпосъ ер. 43:

* Տես. Արարատ, 1899 թ. համար Է. եր. 360:

¹ «Յարմեկ... երկրորդեմ այժմ»: «Երեւոյն